

УДК 811.161.2'27'276.6:598.2

ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОРНІТОНІМІВ

Дарія Добрусинець

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, 79001 Львів, Україна
тел.: (032) 2394355

Розглянуто походження орнітонімів, з'ясовано їхню здатність утворювати зменшено-пестливі форми, можливість бути базою для творення прізвищ. Подано до них синоніми. Виявлено їх як елемент фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок, лічилок. Указано на вживання цих номенів у різних жанрах усної народної творчості та в художній літературі.

Ключові слова: мова, культура, лінгвокраїнознавство, орнітоніми: зозуля, ластівка, лебідь, лелека, синиця, сова, сокіл, соловей, сорока, шпак, яструб.

Мова як одна з основних ознак нації є формою відображення та існування національної культури. Вона тісно пов'язана з культурою. У цьому зв'язку мова виступає реалізованою формою відображення культури як позамовного змісту предметно-понятійного характеру, а культура – як процес засвоєння людиною дійсності та як фактор, що діє на розвиток людського суспільства і виявляється під безпосереднім впливом мови. Мова – це важливий засіб не тільки спілкування і вираження думки, але і акумуляції знань про культуру народу.

Проблемами одночасного вивчення мови та культури займається лінгвокраїнознавство [7: 80].

Цікавими для лінгвокраїнознавчих досліджень є орнітоніми, оскільки в них яскраво простежується зв'язок слова з життям народу, його історією та культурою, факти спадковості в мові, контакти з іншими народами.

Ця стаття продовжує дослідження орнітологічних назв у лінгвокраїнознавчому аспекті. Уже розглянуто найменування: ворон, ворона, гайворон, галка, голуб, горобець, дрізд, дятел, жайворонок, журавель¹. У ній аналізуються номени: зозуля, ластівка, лебідь, лелека, синиця, сова, сокіл, соловей, сорока, шпак, яструб.

До пернатих птахів належить **зозуля**.

Назва *зозуля (зозулиця)* вживається зі значенням „Корисний перелітний птах зі світло- чи бурувато-сірим оперенням” [11: Т.3: 678]: „Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін – ку-ку! ку-ку! – і сіє тишу по травах” (М.Коцюбинський); „Зозулиця кує у гаю” (Я. Шпорта).

Найменування *зозуля* походить від псл. *žegъzulja <*že-gъz-a; споріднене з лит. gegeužė; іє. *ge-gu-g'-, очевидно, звуконаслідувальне; сучасна форма виникла внаслідок асиміляції й спрощення приголосних [4: Т.2: 274].

¹ Добрусинець Д.І. Назви птахів як об'єкт лінгвокраїнознавства // Теорія і практика викладання української мови як іноземної: Зб.наук.праць. – Львів, 2009. – Вип. 5. – С. 90-102.

Номен *зозуля* має синонім *зигзиця* (нар.-поет.): „Вона стояла на валу, як Ярославна в Путивлі. Тільки не ламала рук. Не квила зигзицею” (Л. Дмитерко).

Від назви *зозуля* утворюються зменшено-пестливі форми: *зозуленька*, *зозулечка*, *зозулька*: „І вдень, і ввечері там соловей співав, і пташки пурхали, зозуленька кувала” (Л. Глібов); „Зозулечка з гаю вилітає, соловейка братом називає” (М. Стельмах); „Зозулька закувала сива та маленька” (М. Коцюбинський).

Іменник *зозуля* може вживатися з означеннями: *сива*, *сіра*, *смутна* та інші: „Зозуля сива, сивесенька. Кує зозуля на високій березі” (Марко Вовчок).

Номен *зозуля* входить до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *зозуля закує* – хтось помре [13: Т.1: 351]; „Не всім туди лізти, де зозуля кує”; „Про те зозуля кує, що свого гнізда не має” (Прислів'я та приказки); *вдавився як зозуля осокою* – охрип, замовк; *мов зозуля в чужому гнізді* – нахабно поводить [14: 60]; „Хто гнізда свого не має, Яйця іншим підкидає Та у лісі в холодочку Все кує: „Ку-ку! Ку-ку” [Зозуля] (Загадка).

Найменування *зозуля* та її зменшено-пестливі форми *зозуленька*, *зозулечка* вживаються в українських народних піснях та казках: „На це рішення дала згоду зозуля, зніщи яйце в плісчине гніздечко”; „Зайшли ввечері сини до хати й бачать, що у матері виростають крила й покривається вона зозулиним пір'ям. А на ранок перетворилася вона зовсім у зозулю” (Казки); „Закувала зозуленька В сінях на помості, Гей приїхали до дівчини Три козаки в гості”; „Ой кувала зозулечка, що лиш трохи чути: – Я тебе, моя сестричко, не можу забути” (Пісні).

Від назви *зозуля* утворилися прізвиська: *Зозуля*, *Зозуленко*, *Зозуляк* [10: Т. 1: 404].

Номен *зозулька*, *зозуленька* вживаються як пестливі звертання до дівчини, жінки, а також до коханого чоловіка: „Здоровенька була, дівчино, – промовила бабуса до мене. – Просимо на вечерю, зозулько!”; „– Ні, бабусенько, зозуленько, він прийде, не забариться” (Марко Вовчок); „Чоловіче мій, зозуленько моя! Я за тебе затулюся і нікого не боюся!” (Пісня).

Є народні прикмети, пов'язані із *зозулею*: „Зозуля довго кує – на теплу погоду”; „Зозуля кує – горе віщує”; „Як перший раз зозуля закує і в кишені гроші, то тоді все літо будуть гроші”.

На позначення самця *зозулі* функціонує слово *зозуль*, а пташеняти – *зозуленька*, *зозуленьтко*.

„Зозуля – найбільш ненажерливий птах. Вона найбільш байдужа мама, яка підкидає своє мале (масою 3 г) яйце в гнізда деяких пташок, плісок, очеретянок, кропив'янок, зябликів. Названі батьки старанно висиджують підкинute яйце разом зі своїми, але зозуляче насиджується значно швидше, ніж у більшості співучих птахів, і тому, вилупившись із яйця, мале зозуленька відчуває себе в чужому гнізді як вдома і починає хазяйнувати: поступово викидає яйця або пташенят з гнізда, нарешті лишається саме, їсть за всіх і швидко росте” [6: 117–118].

Зозуля є пророчим птахом. Спочатку вона була тільки доброю віщункою як провісниця весни й літа. В Україні скрізь заведено питати зозулю, коли хтось уперше почує її кукання, скільки років він проживе.

В українській народній поезії зозуля змальовується злою віщункою. У піснях говориться про те, що мати, сестра й кохана, довідавшись про смерть козака, прилітають зозуленьками на його могилу. За українськими народними повір'ями, крик зозулі в саду віщує погану погоду, а трикратний над оселею – смерть господаря. Тривале кукання провіщає поганий рік та хвороби людей і скотини [2: 364].

Про походження зозулі є низка легенд. Зокрема, в одній із них йде мова про те, що діти не слухали своєї матері. Не витримавши неповаги, мати залишила їх і перетворилася в зозулю [3: 406].

В іншій легенді: гарна молода дівчина, сховавшись на печі за димар, стала сміятися з матері та приговорювати до неї: „Ку-ку, мамо!”. Мати розлютилася та й заклала доньку в таку годину словами: „Щоби-сь кукала, поки сего світа!” І дівчина зараз пурхнула з хати птицею, сіла в саду на зеленому дереві та й почала кувати [3: 407].

Одним з найбільш шанованих птахів, які водяться на Україні, є **ластівка**.

У сучасній українській мові номен *ластівка* (фольк. *ластовиця*) має значення: 1. Перелітний птах ряду горобцеподібних з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті. 2. перен., розм. Ласкава назва дівчини або жінки [11: Т.4: 452]: „Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі” (М. Коцюбинський); „Єдна ластовиця не чинить весни” (Прислів'я та приказки); „Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити” (І. Нечуй-Левицький).

Найменування *ластівка* мовознавці виводять від псл. *lasta, lastovica, lastavica, очевидно, як і lasica „ласиця”, пов'язане з lasъ „темний з білим черевом чи грудями” [4: 3: 198].

Назва *ластівка* має зменшено-пестливі форми *ластівочка* та *ластівонька*: „Ластівочка прилетіла аж до мого до вікна” (П. Тичина); „Челядонько, ластівонько, годуй ти дитину!” (А. Коціпінський).

Іменник *ластівка* може вживатися з означеннями: *маленька, синя, чорна, швидка* та інші: „Лаштуються відлітати Щороку сині ластівки” (М. Рильський).

Найменування *ластівка* є елементом у фразеологізмах, порівняннях, загадках: *перша ластівка* – початковий у появі кого-, чого-небудь [13: Т.1: 147]; „Ластівка день починає, а соловей його кінчає”; „Де ластівка не літає, а на весну додому прилітає” (Прислів'я та приказки); „А в нашій стороні красні дівки, як ластівки, а тут – як ворони” (П. Чубинський) (Порівняння); „Шило-вило молотило попід небеса ся вило; в літі співає, на зиму нас покидає” [Ластівка] (Загадка).

Лексема *ластівка* зафіксована у лічилці: „Один, два, Сич та сова, Ластівка-чорнобочка Біла курочка-квочка”.

Назва *ластівка* та її зменшено-пестливі форми *ластівонька, ластівочка* вживаються в українських народних піснях та казках: „Знов зозулі чути голос в лісі, Ластівки гніздечко звили в стрісі”; „Геть, розбишако, в далекі степи! Спи моя, ластівко, солодко спи!” (Пісні); „Поки ластівка нанеслася і вивела ластів'ят, то вже треба відлітати в теплі краї” (Казка); „Ой хочуть тя люди взяти Та хочуть тя заміж дати. Ой за кого, матінко, Ой за кого, ластівонько? ” (Пісня); „Надлетіла ластівочка Сіла, впала в віконечко” (Казка).

Від слова *ластівка* утворилися прізвиська: *Ластівка, Ластівняк, Ластовецький* [10: Т.1: 582].

Є народні прикмети, пов'язані з *ластівкою*: „Коли ластівки низько літають, буде дощ”; „Ластівка б'ється об вікно – буде звістка”; „Ранні ластівки – щасливий рік”.

На позначення пташеняти *ластівки* вживаються найменування *ластовеня, ластів'я*.

В Україні ластівка – символ і добра, і зла; весни, відродження, матері; коханої дівчини. Її вважали „Божою пташкою”, створеною Господом із землі.

„Благословив її Господь, – вказував Г. Булашев, – за те, що коли „жиди” розпинали Христа, ластівки крали в них цвяшки” [2: 354].

У народі вважали, що ластівки повертаються у рідні краї чотирнадцятого березня (на Явдохи). Дітей вчили: коли побачиш ластівку, бери грудочку землі, кинь її навздогін і промов: „На тобі, ластівко, на гніздо!” Тоді швидко настане весна [9: 78].

Вважали, що там, де оселиться ластівка, неодмінно буде щастя, бо, крім весни, з вирію вона приносить кохання, парування молоді, приплід худоби. За повір'ям, ластівка, яка влітає в оселю, де недавно був покійник, – це його душа [3: 408].

Одним із найулюбленіших птахів в Україні є **лебідь**.

Лексема *лебідь* (поет. *лебедин, лебедина*) має значення: 1. Великий перелітний водоплавний птах з довгою, красивою, вигнутою шиєю і білим (рідше чорним) пір'ям. 2. розм., перен., нар.-поет. Пестливе звертання до чоловіка чи жінки [11: Т.4: 458]: „Піднімаються лебеді білі” (Л. Боровиковський); „Лебедин одинокий проплив над сполоханим степом” (О. Ільченко); „Ой, білая лебедина, Тихий Дунай сколотила” (П. Чубинський); „Боже мій! Летять мої соколи, пливуть мої лебеді” (І. Нечуй-Левицький).

На позначення самки *лебедя* вживаються похідні слова *лебедиха, лебедиця, лебідка*: „Рік чи два тому померла лебедиха. Її взяли й поховали тут же, на березі ставка” (О. Гурейв); „Я не лебідь, а лебедиця” (О. Гурейв); „І який там сокіл білу лебідку спіймає, Та лебідка й пісню співає починає” (Панас Мирний).

Слово *лебідь* походить від псл. *olbǫdъ /*elbǫdъ /*elbedъ „лебідь”; споріднене з лат. *albus* „білий”. Назва птаха зумовлена білим кольором його пір'я [4: 3: 205].

В українській мові трапляються зменшено-пестливі форми *лебедик, лебідонька (лебедонька), лебідочка (лебедочка)*: „Лебедик хлюпнеться і вирне: Блисне проміннячко вечірне Між хвиль ясних” (П. Грабовський); „Не біла лебідонька в переліт летить – Красна дівка із полону біжить” (Л. Первомайський); „Впливала лебідочка по воді” (Я. Щоголів).

Іменник *лебідь (лебідка)* вживається з означеннями: *білий, білогрудий, білосніжний, гордий, дикий, милий, одинокий, поважний, рожевий, світлий, сивокрилий, червоний, чорний* та інші: „З дерева з'явився дикий лебідь і піднявся вгору” (І. Нечуй-Левицький); „Озеро рівне і чорний лебідь нечутно лине вздовж берега” (Ю. Смолич); „Ой виїду я за ворота, гуляю, гуляю, як білая лебідка по тихім Дунаю” (П. Чубинський).

Найменування *лебідь (лебідка)* виступає головним компонентом порівнянь, загадок: „Майнули перед нею коні, баскі, високі, прудкі, з крутими шиями, як у лебедів” (І. Нечуй-Левицький); „Біліє, як лебедик на воді проти сонця” (Г. Барвінок) (Порівняння); *гарна як лебідка* – про струнку, вродливу дівчину [14: Т.2: 81]; „Білі хорони, червоні помідори” [Лебідь] (Загадка).

Номен *лебідь (лебедин, лебідка (лебедина))* та їх зменшено-пестливі форми трапляються в українських народних піснях та казках: „Полинув наш лебідь білий у хмари, вже не знайде собі друга до пари” (Пісня); „Плавав лебідь по воді понад берегом, зігнувши шию, дивився у воду” (Казка); „Шкода того лебедина, що високо літає” (Пісня); „Далі махнула й лівим рукавом – у тім саду стала річка, а на річці лебідка плаває” (Казка); „Тупнули кониченьки на дворі, Полинули лебедочки на ріки, розчесали русу косу навіки” (Пісня); „Ой крикнула лебідонька із-за хвилі виринаючи” (Пісня).

Від назви *лебідь (лебідка)* утворилися прізвища: *Лебідь, Лебеденко, Лебедик, Лебедович, Лебедюк, Лебідка, Лебідко* [10: Т.1: 584–585].

З лебедем пов'язані народні прикмети: „Лебідь летить – к снігу, а гусь – к дощу”; „Лебеді пізно летять з півночі на південь – осінь буде тривалою”.

На позначення пташеняти *лебеда* вживаються назви *лебеда*, *лебедятко*.

У фольклорі, художній літературі лебідь – символ богів; повноти задоволення бажань; відродження; самотності; смерті; краси; вірного кохання; вродливої дівчини; щасливого дитинства.

Лебідь символізував козака і чоловіка взагалі: „Де йшла дівка за яриною, де ярина леліє, за нею йде козаченько, як лебідь біліє” (Пісня).

Гуси-лебеді стали символом щасливого дитинства. Пара лебедів символізує кохання, подружню вірність, тому весільний коровай прикрашають стилізованими фігурками лебедів [8: 153].

Немає, мабуть, жодної дитини, котра б не знала такого представника фауни України, як *лелека*.

У сучасній українській мові слово *лелека* вживається в значенні „великий перелітний птах з довгим прямим дзьобом і з довгими ногами” [11: Т.4: 474]: „Доля Жабам догодила – Лелеку королем зробила” (Л. Глібов).

Лексема *лелека* запозичена з тюркських мов; тур. крим.-тат. *läiläk* „лелека”, каз. *läjlek* зводяться до перс. *leklek*, яке походить від ар. *laklak* „тс.” звуконаслідувального походження [4: 3: 217].

Синонімами до назви *лелека* виступають *чорногуз*, *бусел* (*бусол*), діал. *бузько*, *гайстер*, *бушель*, *жабоїд*, *боцун*, *боцян*, *дзьобун*: „У небі над селом кружляли з клекотом чорногузи” (М. Томчаний); „Над селом, високо в блакитному небі пролітає бусел з вужем у дзьобі” (Ф. Бурлака); „Полетів він [горобчик] геть аж на болото, а там ходив бузько і жаб ловив” (Леся Українка); „Чи гайстер то, чи то баклан Далеко чорніє?” (Д. Мордовець); „Здалека чується-клекоче орел, лопотить своїм носом бушель” (Панас Мирний); „Жабоїд прилетів – щастя приніс” (Казка).

Г. Богуцька подає ще інші діалектні назви на позначення цього птаха: *бусоль*, *бушля*, *пушля*, *бусень* (*бусон*), *бузьок*, *бусько*, *боцун*, *боцан*, *боцак*, *боцьок*, *веселик*, *говля*, *айстер*, *клекотень*, *кокостер*, *неклеїка*, *риболов* [1:123].

Іменник *лелека* може вживатися з означеннями: *білий*, *довгоногий*, *зажурений*, *засмучений*, *зморений*, *поважний*, *самотній*, *старий*, *сумний*, *чорнобровий* та інші: „З-за моря, звідки путь далека, Вернувсь засмучений лелека” (Л. Дмитерко): „І той у небі зморений лелека, і те гніздо лелече на стовпі” (Л. Костенко).

Лексема *лелека* є у прислів'ях та приказках, порівняннях, загадках: „Де лелека водиться, там щастя родиться”; „Лелека, що літа далеко” (Прислів'я та приказки); „Облітав сердега море й землі, як лелека” (М. Макаровський); „Хороші хлопці. Бачать, як лелеки” (Ю. Яновський) (Порівняння); „У червоних чобітках, В білому халаті Навесні він прилетів І сидить на хаті” [Лелека] (Загадка).

Назва *лелека* побутує в українських народних піснях та казках: „В теплий вирій путь далека Пролягла у сизій млі... А поранений лелека Залишився на землі” (Пісня); „Побачив це лелека і злетів до них, ухопив мишу в дзьоб, а жабу в лапи, піднісся на своє гніздо і там їх з'їв” (Казка).

Слово *лелека* та його діалектні еквіваленти стали базою для творення прізвищ: *Лелека*, *Лелеко* [10: Т.1: 588], *Боцьок*, *Боцян* [10: Т.1: 94], *Бусел*, *Бусель*, *Бусько* [10: Т.1: 118].

Із *лелекою* пов'язана народна прикмета: „Коли зруйнувати лелече гніздо, то лелека запалить ту хату, де було гніздо”.

На позначення самки *лелеки* функціонують найменування *лелека*, *лелечиха*, а дитинчати – *лелеча*, *лелеченя*.

Лелека – Божа птиця, символ добра. Колись вірили, що іскри небесного вогню на землю приніс лелека. Він завжди прилітає з наближенням бурі й грози, а тому вважається символом вогню і сонячного світла. Із вирію лелека-чорногуз приносить душі новонароджених дітей. Господарі були раді, коли на їхнє обійстя завітає цей птах, бо тоді буде в родині щастя.

Коли дівчина навесні вперше побачить лелеку, що летить, значить вийде цього ж року заміж; коли ж побачить у гнізді – ще рік сидітиме з батьками.

Існує легенда про походження лелеки. Колись це був чоловік, якому Бог дав міх з „усякими плюгавими створіннями” і наказав кинути його в багно, при цьому застерігши, щоб той не розв’язував міх. Чоловік з цікавості заглянув у нього, а звідти повилазили жаби, гадюки, ящірки і розповзлися по полю. Тоді Бог сказав: „Тепер тобі вже чоловіком не бути. А будеш бузьком, дістанеш довгі ноги і довгий дзьоб, аби-сь міг скоріше зібрати тут усе, що з мішка повипускав” [3: 409].

Лелеки символізують любов до рідної землі, рідного дому. Адже шлях (туди і назад) до Південної Африки, у якій вони зимують, нараховує 20-25 тисяч кілометрів. Але вони повертаються. Долають вітер, холод і ворогів. Гинучи сотнями і тисячами, вони все одно летять на Батьківщину [6: 114-115].

У лісах України проживає **синиця**.

Слово *синиця* має значення „маленька співуча пташка з різнобарвним оперенням ряду горобцеподібних” [11: Т.9: 182]: „Тонко дзвонять синиці в дібровах, над озерами спить верболіз” (В. Сосюра).

Загальноприйнятого пояснення походження номена *синиця* немає. Мовознавці пов’язують цей іменник із прикметником „синій” як назву, що первісно стосувалася синиці блакитної [4: Т.5: 236].

В українській мові трапляється зменшено-пестлива форма *синичка*: „Хмари кругом облягли – і поле у тінь уступило. Сумно синички примовкли” (П. Тичина).

Іменник *синиця* може вживатися з означеннями: *жвава*, *зеленобока*, *моторна*, *непосидюча*, *писклива* та інші: „З дерева на дерево перелітали зеленооки синиці, червоногруді снігурі” (Ю. Збанацький).

Найменування *синиця* входить до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *піймати синицю в руку* – досягти чогось бажаного, важливого [13: Т.2:805]; „Пусти синицю хоч на пшеницю”; „За морем і синиця птиця”; „Краще синиця в жмені, ніж журавель в небі” (Прислів’я та приказки); *безглузда як синиця* – про нерозумну, нетямущу жінку [8: 135]; „Жовтогруді щебетушки Мають чорні капелюшки, Сірі лапки, білі щічки, Називаються...” [Синички] (Загадка).

Назва *синиця* вживається у лічилці: „А синиця-молодиця полетіла до криниці...”.

Лексема *синиця* засвідчена в українських народних піснях та казках: „Щиголь хлопець гарний і на вроду вдатний, Засватав він гарну птицю – молоду синицю” (Пісня); „–Я б був у вас царем... Та як ішла синиця за щигля заміж, то я як посмикнув гарячого пива, то охрип...” (Казка).

Слово *синиця* стало базою для творення прізвищ Синиця, Синичич [10: Т.2: 955].

З *синицею* пов’язані народні прикмети: „Синиці влітку рано вмощуються на ночівлю – наступлять холоди; починають пищати взимку на мороз, прагнуть сховатися під дах – буде холод, завірюха”.

Про маленький розмір *синиці* іронізують: „Синиця – не птиця”; „Синицю і на сани поклади, то синиця синицею” [5: 538].

На позначення пташеняти *синиці* вживається номен *синича*.

Цей птах є символом непосидючості, працьовитості [8: 164].

Синиця – вісник добра. Символізуючи хоч мале, але добро, є образним порівнянням двох бажаних речей, цілей, з яких друга важливіша, але майже недоступна, а перша доступна, але меншшартісна [5: 538].

Серед представників орнітофауни важливе місце посідає *сова*.

Номен *сова* має значення „хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очима і коротким гачкуватим дзьобом” [11: Т.9: 434]: „ Десь крикнула сова смутно та жалібно, неначе жалілась або плакала, мов дитина” (І.Нечуй-Левицький).

Найменування *сова* походить від псл. *sova*, що є давнім звуконаслідувальним утворенням [4: Т.5: 341].

Іменник *сова* може вживатися з означеннями: *велика, нічна, перелякана, сліпа* та інші: „В тайзі всіма голосами верещали перелякані сови” (В. Гжицький).

Лексема *сова* засвідчена у фразеологізмах, стійких народних порівняннях, загадках: *як сова* – настирливо, з широко відкритими очима [13: Т.2: 84]; „Не бачила сова орла, а як уздріла, то аж зомліла”; „Сова вдень мовчить, а вночі кричить” (Прислів'я та приказки); *бачить як сова світло* – добре бачить; *головатий як сова* – про головату, понурою вигляду людину [14: 143]; „Уночі гуляє, а в день спочиває, Має круглі очі, бачить серед ночі” [Сова]; „Вдень мовчить, а вночі кричить” [Сова] (Загадки).

Слово *сова* вживається в українських народних піснях та казках: „А чорногуз-батько розгулявся гладко, Сова сидить за столом, скоса поглядає” (Пісня); „Всі денні птиці верталися до своїх гнізд після цілоденної важкої праці і уклалися спати, а пані Сова тільки що прокинулася від сну” (Казка).

Від лексеми *сова* утворилися прізвиська: *Сова, Совенко, Совик, Совин, Сов'як* [10: Т.2: 987–988].

З *совою* пов'язані народні прикмети: „Сова не принесе добра”; „Сова кричить – холод накликає”.

На позначення дитинчати *сови* засвідчені назви *совеня, совенятко*.

Сова – вісник небезпеки, символ страху. Ці птахи асоціюються із душами померлих, особливо маленьких дітей. На Поліссі у совах убачають втілення чортів. Вони своїм лукавим сміхом дурять нічного подорожнього і часом віщують йому близьку смерть.

Кажуть, що коли сова сміється – заміж хтось вийде, а коли кричить – дівчина приведе дитину; якщо серце сови покласти на груди сплячому, то ця людина розповість усі свої секрети [3: 412].

В українській народній поезії сова є зловісним птахом. Як птах нічний, хижий відрізняється відворотливою зовнішністю.

За українськими народними віруваннями, сова походить з родини котячих, тому має котячу голову. Крик її нагадує крик кішки [2: 368].

Серед пернатих України почесне місце належить *соколу*.

Найменування *сокіл* має значення: 1. Хижий птах родини соколиних з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми. 2. перен., поет. Юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю, молодечтвом // розм. Ласкаве називання юнака чи чоловіка (перев. при звертанні) [11: Т.9: 438]: „Чи винен той голуб, що сокіл убив?” (Т. Шевченко); „Постаріли обоє, згорбилися. Не старіє

тільки радість у їх серці: батько радіє своїм синам; мати не надивиться на свого сокола” (Панас Мирний); „Сини мої, мої соколи, не розлюблю я вас ніяк!” (В. Сосюра).

Слово *сокіл* походить від псл. *sokoľ*. Загальноприйнятої етимології немає. Мовознавці пов’язують цю назву із звуконаслідувальним сокотати [4: Т.5: 345].

Від найменування *сокіл* утворюються зменшено-пестливі форми *соколик*, *соколонько* та *соколочко*: „Далі став Трохим проситись: – Пустити мене, братику, голубчику, соколику” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Лети, соколоньку, Та й на мою стороньку” (Пісня); „Чого, синоньку, сивий соколочку, Сам сидиш у садочку?” (І. Нечуй-Левицький).

Іменник *сокіл* може вживатися з означеннями: *вірний*, *сивий*, *сизий*, *сизокрилий*, *ясний* та інші: „Гуляє, гуляє, та ніхто не спиняє, Та тільки ж йому сивий сокіл над головою літає” (Пісня).

Назва *сокіл* входить до складу прислів’їв та приказок, порівнянь: „Видно сокола по польоту, а сову по погляді”; „Підстреленого сокола і ворони б’ють” (Прислів’я та приказки); *голий як сокіл* – зовсім бідний [14: 144]; „Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий як сокіл” (Марко Вовчок); „Бачте – соколом прилинув” (О. Олесь).

Найменування *сокіл* уживається в українських народних піснях та казках: „Дивлюсь я на небо та й думку гадаю, Чому я не сокіл, чому не літаю” (Пісня); „Сокіл прилітає Та й орла питає: „Ой брате ж мій, брате, Сизокрилий орле” (Казка); „Іде на такому вже гарному коні змій з дванадцятьма головами: кінь спотикається, хорт вис, сокіл об землю б’ється” (Казка).

Лексема *сокіл* та її зменшено-пестлива форма *соколик* стали базою для творення прізвищ: *Сокіл*, *Соکیلський*, *Соколик*, *Сокол*, *Соколан*, *Соколенко*, *Соколко*, *Соколович* [10: Т.2: 989].

На позначення самки *сокола* засвідчені номени *соколиха*, *соколиця*, а пташеняти – *соколеня*, *соколенятко*, *соколя*, *соколятко*.

У найдавніших віруваннях українців сокіл уявляється першоптахом, який сидів на Дереві життя; саме від нього (сокола) пішло життя на землі. Тому сокола, незважаючи на те, що він хижий птах, дуже шанували [8: 168].

Одним з найкращих співців у світі пернатих є **СОЛОВЕЙ**.

Назва *соловей* (діал. *соловій*) виступає у значеннях: 1. Маленький перелітний корисний птах родини горобиних з сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування. 2. перен., розм. Людина, яка має гарний, переважно високий голос і володіє мистецтвом співу [11: Т.9: 444]: „Солов’ї з обох боків ставу по вербах висвистували» (П. Куліш); „Соловії лящали між гілками липи” (І. Франко); „У золоті моря очей дивлюсь не надивлюся... Я – України соловей” (В. Сосюра).

Слово походить від псл. **solvьjъ* „соловей”, похідне від прикметника **solvьjъ* „жовтувато-сірий”. Назва зумовлена характером забарвлення солов’я [4: Т.5: 348].

Від назви *соловей* утворюється зменшено-пестлива форма *соловейко*: „Усі хатки у розквітчаних садах, як у білих вінках, славно соловейко щебече” (М.Вовчок).

Іменник *соловей* може вживатися з означеннями: *маленький*, *сірий*, *співучий* та інші: „Не щебечи, соловейко, на зорі раненько, Не щебечи, маленький, під вікном близьенько”; „Защебетав сірий соловей, там у гаю седючи” (Пісні).

Слова *соловей*, *соловейко* є елементами фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *як у спасівку соловейко заспіває* – уживається для вираження повного заперечення змісту речень [13: Т.2: 847]; „В кожного солов’я пісня своя”;

„Не вчи солов'я співати, а орла літати” (Прислів'я та приказки); *заливається мов соловей на калині* – говорить, не помічаючи нічого навкруги [14: 144]; „У долині цілий день Він співа дзвінких пісень. Як верба і як калина, Птах цей – символ України. Тішить піснею людей Гарна пташка...” [Соловей] (Загадка).

Найменування *соловей* та його зменшено-пестлива форма *соловейко* засвідчені в українських народних піснях та казках: „Я за землю ухопилась, дала раду я собі. І навіки заселилась, де вода і солов'ї” (Пісня); „Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав” (Пісня); „– Так се ти, Соловей – великий розбійник, почав зі мною гратися?” (Казка); „Один чоловік піймав соловейка, хотів його з'їсти” (Казка).

Від найменувань *соловей*, *соловій* утворилися прізвища: *Соловей*, *Соловій*, *Соловійчук*, *Соловчук*, *Солов'юк* [10: Т.2: 990–991].

Є народні прикмети, пов'язані з *солов'єм*: „Соловей тоді починає співати, як нап'ється води з березового листа”; „Як весною раніше заспіває соловей, то буде щасливий рік, усякому буде весело на душі, а як раніш від солов'я закує зозуля, то рік буде сумний”.

На позначення самки *солов'я* вживається слово *солов'їха*, а дитинчати – *соловєня*, *соловєнятко*, *солов'я*, *солов'ятко*.

Соловейко – „Божа, свята пташка”, символ бога-громовика навесні. Він приносить весну в гай та ліси. Також соловей є символом волі, у народних піснях його часто називають „вільною пташкою”. Погана прикмета, коли соловей співає у пізню пору року: буде велике нещастя у господарстві.

На Закарпатті є легенда про походження солов'я. В однієї жінки та чоловіка був вуж. Діти не любили його і, скориставшись відсутністю матері, вбили. Дізнавшись про це, мати заклала їх, унаслідок чого син став соловейком, а дочка перетворилася на кропиву [3: 413].

Солов'єм називають майстерного поета-лірика. У фольклорі соловей – символ гарного хлопця, козака [8: 169].

Почесне місце серед представників орнітофауни України займає **сорока**.

В українській мові лексема *сорока* функціонує у двох значеннях: 1. Лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір'ям, що видає характерні звуки. 2. Про надмірно балакучу людину [11: Т.9: 463]: „Понад поляною все яструби літають, ворони, сороки” (І. Франко); „– То тільки ви, сороки, як збіжитеся, то зараз не про діло, а про сни торочите, – зауважив Оксен” (Г. Тютюнник).

Найменування *сорока* походить від псл. **sorka* і **svorka*. Перший варіант мовознавці пов'язують з лит. *šarka* „сорока”, а варіант з початковим *sv-* зіставляють з псл. **sv^hgčati* „видавати звук, сюрчати” [4: Т.5: 356].

Іменник *сорока* може вживатися з означеннями: *білобока*, *вертка*, *галаслива*, *строката*, *хитра* та інші: „Соловейко у садочку став в сопілку грати, А сорока-білобока пішла танцювати” (Пісня).

Слово *сорока* входить до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *сорока на хвості принесла* – кому-небудь стало відомо про щось; *як сорока в кістку* – дуже уважно приглядатися до чогось [13: Т.2: 843]; „Всяка сорока від свого язика страждає”; „Сорока скрегоче, бо гостей хоче” (Прислів'я та приказки); *біла як сорока* – брудна, строката; *вертиться як сорока на тину* – неспокійно поводиться; *живе як сорока на кілочку* – погано, невлаштовано живе [14; 145]; „Сіла на сосну й скрегоче, всі новини знати хоче, Чорний хвостик, білобока, Називається...” [Сорока]; „Тут і там вона літає І на хвіст плітки збирає. Що довідається, – все Вмить по лісу рознесе” [Сорока] (Загадки).

Найменування *сорока* вживається в українських народних піснях та казках: „Ходить сорока біля потока Та й кряче, та й кряче, серденько, Та й кряче, рибонько, Та й кряче, Та й кряче” (Пісня); „Сороки, ворони! Летіть до мене кужіль прясти!”; „А де це ти, товаришу, взяв сороку?” (Казки).

Слово *сорока* стало базою для творення прізвищ: *Сорока, Сорокин, Сороківський* [10: Т.2: 995].

Із *сорокою* пов'язані народні прикмети: „Сорока близько від житла літає, під стріху пнеться – бути віхолі, вкладається спати – на похолодання”; „Сорока скрегоче – гості кличе”.

Моен *сорока* засвідчений у скоромовці: „Хитру сороку Спіймати морока, А на сорок сорок Сорок морок”.

На позначення пташеняти *сороки* вживаються найменування *сороча, сорочення*.

Сорока, кажуть, створена чортом і править йому за коня, а тому вбиту сороку вішали у стайні, щоб уберегти коней від нечистого. У неї найчастіше обертаються відьми, які прилітають доїти чуже молоко.

Сорока на своєму довгому хвості приносить новини, а як кричить на хаті або біля хати, то це означає, що господаря хтось лякатиме, або він отримає якусь звістку, або ж будуть гості [3: 414].

До пернатих належить **шпак**.

В українській мові слово *шпак* уживається у значеннях: 1. Невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми. 2. перен. Темно-сірий кінь [11: Т.11: 513]: „У садочку понад тином шпак зробив собі хатину” (Пісня); „Вже над вечором прибув граф Кшивотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків” (І. Франко).

Мовознавці вважають, що найменування *шпак*, мабуть, другорядне, зворотне утворення від зменшувального *шраєк*, яке розвинулось з нов.-в.-н. *Spatz* „горобець” [12: Т.4: 469].

В українській мові є зменшено-пестлива форма *шпачок*: „Заспівав у траві легковажний шпачок” (О. Ільченко).

Іменник *шпак* уживається із означеннями *чорний, легковажний* та інші: „Он чорний шпак співа вгорі, Зозуля голосно кукука” (Я. Щоголів).

Уживається лексема *шпак* у прислів'ях та приказках, стійких народних порівняннях, загадках: „Чи шпак, чи хом'як, чи перепелиця, що воно за птиця?”; „Учений шпак говорить всяк” (Прислів'я та приказки); *ловить як кіт шпака* – безрезультатно робить що-небудь [14:167]; „Перший приніс я весну, Розбудив усе від сну. І співаю під вікном. Люди звать мене...” [Шпаком]; „Не людина, а в хатці живе” [Шпак] (Загадки).

Лексема *шпак* уживається в українських народних піснях: „Зцапав мужик сойку, Жінка каже – шпак”; „Літав, літав чорний шпак, Він зозуленьку шукав. Баю-баю, баю-бай Зозуленька сизокрила”.

Назва *шпак* входить до складу скоромовки: „Сів шпак на шпаківню, заспівав шпак півню: – Ти не вмієш так, як я, я не вмію так, як ти”.

Від найменування *шпак* творяться прізвища: *Шпак* [10: Т.2: 1217]; *Шпаченко, Шпачинський, Шпачук* [10: 2: 1218].

На позначення самки *шпака* засвідчене найменування *шпачиха*, а дитинчати – *шпача, шпаченя*.

Шпак є провісником весни. У розмовному мовленні може бути об'єктом жартів [5: 652].

Трапляється на території України птах **яструб**.

Найменування *яструб* (діал. *ястріб*) має значення „хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, гострими загнутими пазурами” [11: Т.11: 658]: „Валерій помітив яструба, що завмер у повітрі над берегом” (О. Ільченко); „Плив гордо ястріб в лазоровім морю, Широко круг за кругом колесив” (І. Франко).

Є різні думки щодо етимології слова *яструб*. Одні мовознавці вважають, що праслов'янське *jastreb походить з іє. *ōkros, дінд. āśúṣ „швидкий”, авест. āsu-, лат. bōiog зі словотворенням, інші – розглядають як складання імені діяча, „що поїдає” і гєѣъ „куріпка” [12: Т.4: 566–567].

Назва *яструб* має синоніми: діал. *коструб*, *крагулець*, *половик* (різновид яструба): „Над гніздом закружляв коструб” (О. Ільченко); „Он крагулець метнувся” (Дніпрова Чайка); „Вгорі кружляв хижокрилий половик” (Н. Кобринська).

В українській мові є зменшено-пестливі форми *яструбець*, *яструбок*: „У небі – ні хмаринки, на полукіпках, покладених вздовж дороги, сиділи яструбці і зосереджено вичікували малих гризунів” (В. Гжицький); „Де дід в аптеку, і яструбок на плечі” (О. Гончар).

Іменник *яструб* може вживатися з означеннями: *рудий*, *сизий*, *сірий* та інші: „Рудий яструб, степовий розбійник, знявся вгору й закружляв над полем” (О. Донченко).

Лексема *яструб* засвідчена в прислів'ях та приказках, стійких народних порівняннях: „Ловить яструб безкарно кури, а голуба і за просо б'ють”; „Яструб яструбові ока не виклює” (Прислів'я та приказки); *загуб як поліський яструб* – безслідно пропав; *похожий як сова на яструба* – зовсім не схожий [14: 170].

Назва *яструб* уживається в українських народних казках: „Він знов яструбом перекинувся, забрав те, скоро і братів догнав”; „І я так думаю, – говорить яструб. – Сова мусить бути нашим царем уже тому, що в неї велика голова”.

Слово *яструб* стало базою для творення прізвищ *Ястріб*, *Яструб* [10: Т.2: 1258].

На позначення дитинчати *яструба* функціонують слова *яструбеня*, *яструб'я*, *яструб'ятко*.

Яструб – символ хижачтва. Про нього розповідають, що колись він поклав знесене яйце під ворону. Ворона висиділа яструба, дбайливо годувала його й, милуючись, весь час кричала: „Пан! Пан!”. Одного разу ворона, полетівши за кормом, довго не поверталася, а коли повернулася, то зголоднілий хижачок почав шарпати її. Та вирвалася і закричала: „Кат! Кат!”

У народі відомий обряд „гонити яструба”, тобто відганяти від села „чорну птицю” – смерть. Убитих яструбів і ворон виставляли у полі як пугала для горобців [3: 414].

Надзвичайно розмаїтий і прекрасний світ пернатих відбитий у цікавій і багатій тематичній групі орнітонімів. Їх основу складають праслов'янські лексеми. Деякі назви мають синоніми. Трапляються зменшено-пестливі форми найменувань.

Орнітоніми використовуються в українських народних піснях та казках, лічилках, скоромовках. Вони входять до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок.

Уживаються означення, які характеризують пернатих. Від найменувань птахів утворюються прізвища.

З птахами пов'язано багато народних прикмет, вірувань, звичаїв, легенд. Деякі з них стали своєрідними символами.

Від іменників – найменувань самців птахів – утворюються назви самок та їхніх дитинчат.

Орнітоніми – своєрідний сплав, підсумок багатовікових спостережень різних поколінь українського народу, одна з найцікавіших сторінок енциклопедії природи. Вони є носіями національно-культурної інформації. Назви птахів є надзвичайно цінним джерелом лінгвокраїнознавчих досліджень.

1. *Богущька Г.І.* Назви лелеки в українській мові // XIV Республ. діалектолог. нарада: Тези доп. АН УРСР. Ін-т мовознавства. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 123–124.
2. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
3. *Войтович В.* Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т.1–5.
5. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. *Маценко Г.* Книга рекордів України. – Львів: ФІРА – люкс, 1997. – 132 с.
7. Методика преподавания русского языка как иностранного для зарубежных филологов-русистов / Под ред. А.Н. Шукина. – М., 1990. – 231 с.
8. Пізнаймо Україну: Матеріали мовокраїнознавчого словника-довідника „Україна в словах” / С.І. Терпелюк, С.А. Коропчук, С.О. Горожанова та ін. – Луцьк: Вид-во „Волинська обласна друкарня”, 2004. – 228 с.
9. *Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І.* та ін. Словник символів / За заг. ред. О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Редакція часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.
10. *Редько Ю.К.* Словник сучасних українських прізвищ: У 2 т. – Львів, 2007. – Т. 1–2.
11. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
12. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1973. – Т. 1–4.
13. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2.
14. *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

LINGVISTIC-COUNTRY POTENTIAL OF ORNITHONYMS**Daria Dobrusynets**

*Ivan Franko National University of L'viv,
Department of Applied Linguistic,
1/233, Universitets'ka St., 79001 Lviv, Ukraine
phone: (032) 239 43 55*

The ornithonyms are been analyzed in the article in such aspects – the etymology of these names, ability to form diminutives, the potential to creating personal names. The author described birds' nominations in nursery rhymes, idioms, comparisons, collations, riddles. The birds' nominations are been presented in the different genres of folklore and literature.

Key words: language, culture, linguistic-country studies, ornithonyms: cuckoo, swallow, swan, stork, tomtit, owl, falcon, nightingale, magpie, starling, hawk.

ЛИНГВСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОРНИТОНИМОВ**Дарья Добрусинец**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского прикладного языкознания,
ул. Университетская, 1/233, 79001 Львов, Украина
тел.: (032) 239 43 55*

В статье рассмотрены орнитонимы. Выяснено происхождение этих наименований, их способность образовывать уменьшительно-ласкательные формы, возможность быть базой при образовании фамилий. К ним указаны синонимы. Названия птиц рассмотрены как элемент фразеологизмов, устойчивых народных сравнений, загадок, считалок. Прослежено употребление этих номенов в разных жанрах устного народного творчества и в художественной литературе.

Ключевые слова: язык, культура, лингвострановедение, орнитонимы: кукушка, ласточка, лебедь, аист, синица, сова, сокол, соловей, сорока, скворец, ястреб.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2010

Прийнято до друку 12.04.2010